

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅՈՅ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԶՈՀԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ ՍԱՆ ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՄԱՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

1875-1876 թթ. թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբություններ բռնկվեցին Բոսնիա-Հերցեգովինայում, Բուլղարիայում: Շուտով հակաթուրքական դաշինք կնքեցին Սերբիան ու Չեռնոգորիան: Բալկանյան քրիստոնյաների ապստամբությունը կրկին միջազգային դիվանագիտության սեղանին դրեց Արևելյան հարցը և «հիվանդ մարդու»՝ Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը:

Կայսրությունը վերջնական փլուզումից փրկելու նպատակով Միդհատ և Հյուսնի Ավնի փաշաները պետական հեղաշրջում իրականացրին և տապալեցին սուլթան Ազիզին: Նրանց աջակցում էր անգլիական դեսպան Էլիոտը: 1876 թ. մայիսի 30-ին գահ բարձրացավ Մուրադ V-ը, որը մտավոր խանգարում ուներ: Օգոստոսի 31-ին Մուրադին ևս գահընկեց արեցին, և սուլթան հռչակվեց Աբդուլ Համիդ II-ը: Սակայն սուլթանի փոփոխությունը որևէ բարելավում չմտցրեց թուրքական լծի տակ հեծող ժողովուրդների ճակատագրում, քանի որ Աբդուլ Համիդը մտադիր չէր քրիստոնյաներին և մահմեդականներին հավասար իրավունքներ տալ:

1876 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլսում հրավիրվեց մեծ տերությունների դեսպանների կոնֆերանս: Դեսպանաժողովը սուլթանական կառավարությանն առաջարկեց բարելավել Բալկանյան ժողովուրդների վիճակը, սակայն թուրքերը մերժեցին: Դա առիթ դարձնելով՝ 1877 թ. ապրիլին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը:

Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալկաններում, Կովկասում և Սև ծովում: Պատերազմն արևմտահայության մեջ հույսեր արթնացրեց, որ կարող են վերջնականապես ազատվել թուրքական վայրագ տիրապետությունից:

Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակը ղեկավարում էին նաև մի շարք հայ զենքավորներ՝ Միքայել Լորիս-Մելիքովը, Գրիգոր Լորիս-Մելիքովը, Արշակ Տեր-Ղուկասովը, Հովհաննես Լազարևը, Բեհբույ Շելկովնիկովը, Հակոբ Ալխազովը, Ստեփան Քիշմիշը: Այդ փաստը ավելի էր ոգևորում հայերին, որի շնորհիվ ռուսական բանակին միացան մոտ 42.000 հայ կամավորներ¹:

Բոլոր ռազմաճակատներում ռուսները ջախջախեցին թուրքական բանակներին, մոտեցան մայրաքաղաք Կ.Պոլսին, գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը: 1878 թ. հունվարի 19-ին Ադրիանապոլսում ստորագրվեց զինադադարի պայմանագիր: Դրանով թուրքերը ռուսներին հանձնեցին Էրզրումը և պարտավորվեցին «Վարչական ինքնօրինություն տալ Կովկասի սահմանակից հայաբնակ գավառներ»:

¹ Ներսիսյան Ա., Հայերի մասնակցությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Երևան, 1958, էջ 93:

րուն»²:

Պատերազմում ռուսական բանակի հաղթանակից և Թուրքիայի պարտությունից հետո արևմտահայության առջև բացվեց ինքնավարություն ձեռք բերելու փայլուն հեռանկարը: Այս շրջանում մի շարք ռուսական թերթեր պահանջում էին հայերին ևս ինքնավարություն տալ³: Ռուս լրագրողներից մեկը նշում էր. «Մի՞թե հայերը պիտի չստանան քաղաքական իրաւունքներ, լոկ այն պատճառով, որովհետև նրանք տանջուել են, չարչարուել են, բայց համբերել են և չեն ապստամբուել»⁴: Թվում էր՝ եկել է դարեր շարունակ սպասված այն պահը, երբ արևմտահայությունը վերջապես ազատ շունչ կքաշեր՝ թոթափելով թուրք պաշտոնյաների, քուրդ բեկերի ու չերքեզների ճնշումներն ու հարստահարումները: Պետք է նշել, որ այդ շրջանում անկախության մասին որևէ խոսք չկար, և հայերի միակ ձգտումը ինքնավարություն ձեռք բերելն ու քաղաքացու համար տարրական իրավունքներ ապահովելն էր:

Կ. Պոլսի Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հույս ուներ, որ եվրոպական երկրների աջակցությամբ Հայաստանին ինքնավարություն կտրվի: Այդ նպատակով նա դիմեց Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Լեյարդին՝ սպառնալով, որ եթե եվրոպական տերությունները և հատկապես Անգլիան չօգնեն հայկական պահանջների բավարարմանը, ապա իրենք կդիմեն Ռուսաստանի աջակցությանը⁵:

Պատրիարքը միաժամանակ սկսեց շոշափել ռուս գործիչների կարծիքները հայկական հարցում: Ռուսական բանակի կողմից Ադրիանապոլսի գրավումից հետո Ներսես Պատրիարքի հանձնարարությամբ տեղի առաջնորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսճուլյանը հանդիպում ունեցավ կոմս Նիկոլայ Իգնատևի հետ: «Կոմսը կը յայտարարէ թէ հայ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը պիտի չկարենայ ազատութիւն գտնել, որովհետեւ Հայերը անպատրաստ գտնուեցան և Հայաստանի մէջ դարձած են մեռած տարր»⁶: Ն. Իգնատևը նաև կարծիք հայտնեց, որ գավառցիները անտարբեր և թշվառ վիճակի մեջ են, իսկ պոլսահայերը հակառուսական դիրքորոշում ունեն⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ռուս գործիչներն այնքան էլ հակված չէին հայերին ինքնավարություն տալու գաղափարին: Չնայած պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակին էին միացել ավելի քան 40.000 հայեր, բայց Ն. Իգնատևը արևմտահայությանը համարում էր «մեռած տարր, անտարբեր կամ հակառուս»: Եվ դա այն դեպքում, երբ պոլսահայերը ոչ միայն մերժել էին կամավորներ տրամադրել, այլև զինվորագրվել թուրքական բանակին: 1877 թ. նոյեմբերի 27-ին սուլթանը հրովարտակ էր հրապարակել, որով թուրքական բանակ էին զորակոչվելու 17-45 տարեկան քրիստոնյաները, բայց Պոլսի Հայոց Ազգային Ժողովը մերժեց զինվորագրվելու առա-

² **Հարությունյան Գ.**, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2006, թիվ 2, էջ 31:

³ **Սարգսյան**, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Կ. Ա. Թիֆլիս, 1912, էջ 335-337:

⁴ Նույն տեղում, էջ 336:

⁵ **Գալոյան Գ.**, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովին նախորդող շրջանում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1996, թիվ 3, էջ 5:

⁶ **Գաբրիելյան Խ.**, Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի մէջ (1860-1880), Պէրյուք, 1962, էջ 171:

⁷ Նույն տեղում:

ջարկը⁸:

1878 թ. փետրվարին գերինների փոխանակությամբ զբաղվելու պատրվակով Ադրիանապոլիս եկան Կ. Պոլսի Ազգային Ժողովի առաջին և երկրորդ ատենապետեր Ստեփան փաշա Ասլանյանը և Հովհաննես Նուրյանը: Նրանք գաղտնի հանդիպում ունեցան Ն. Իզնաստի հետ և ներկայացրին Պատրիարքի դիմումը, որպեսզի Ռուսաստանի աջակցությամբ հայերը ևս ինքնավարություն ստանան: Հայ պատվիրակները ցանկություն էին հայտնում ստանալ Լիբանանի կարգավիճակի նման ինքնավարություն: Մի քանի օրից Ն. Իզնաստը նրանց վստահեցրեց, որ կայսեր հավանությամբ հայերի խնդիրը ևս ներկայացվելու էր պայմանագրում⁹: Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, ռուսական ծրագրերն ու հայության ձգտումները բավականին հեռու էին իրարից:

Սան Ստեֆանոյի բանակցությունների նախօրյակին թուրք պատվիրակները հանդիպում ունեցան ռուսական Բալկանյան բանակի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչի հետ և խնդրեցին չքննարկել Հայկական հարցը: Սակայն իշխանը պատասխանեց, որ կայսրից հատուկ հրահանգ է ստացվել, և ինքը ոչինչ չի կարող անել¹⁰: Նիկոլայ Նիկոլանիչը ընդունեց նաև Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որը Սան Ստեֆանո էր մեկնել սուլթանի գիտությամբ: Պատրիարքը խնդրեց օժանդակել Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու ծրագրին, բայց իշխանը չպաշտպանեց այդ գաղափարը¹¹: Պոլսի Ազգային Ժողովի մի խումբ պատգամավորներ Կաթողիկոսին ուղարկած ծրագրում առաջարկում էին Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալ Ռուսաստանի սահմաններում, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ բարենորոգումներ կատարել ռուսական գործերի ներկայության պայմաններում¹²:

Ռուսական կառավարությունը դեմ էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությանը, քանի որ այն հետագայում կարող էր արգելակել ռուսների կողմից այդ տարածքների նվաճման ծրագրին, միաժամանակ կարող էր վարակիչ ազդեցություն ունենալ արևելահայերի համար, որոնք նույնպես կձգտեին որոշակի ինքնավարության:

Պատրիարքը, Ս. Ասլանյանը և Հ. Նուրյանը ռուս գործիչների հետ բանակցությունների մեջ էին մտել սուլթանի գիտությամբ: Թուրքերը վախենում էին, որ ռուսական բանակի գրաված բոլոր տարածքները կմիացվեին Ռուսաստանին, այդ պատճառով էլ հայ գործիչներին ոչ միայն թույլատրել, այլև խորհուրդ էին տվել ինքնավարություն պահանջել Թուրքիայի սահմաններում: Դա թուրքական կողմի դիվանագիտական խաղն էր: Բնարկե, արևմտահայերը հասկանում էին թուրքերի նպատակը և փորձում էին օգտվել հարմար առիթից:

1878 թ. փետրվարի 13-ին Պոլսի Պատրիարքարանը 9 եպիսկոպոսների ստորագրությամբ խնդրագիր ուղարկեց Ալեքսանդր II կայսրին: Նրանք շնորհավորում էին ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակը, մատնանշում էին, որ հայերը «խառնադանձ վայրենիներէ շրջապատեալ և Եւրոպայէն հեռի մի անկիւն նետուած, իրենց

⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 106:

⁹ Գաբիկեան Խ., նշվ. աշխ., էջ 172:

¹⁰ Գալոյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը ..., էջ 7:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 8:

¹² ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 24, թ. 10:

տառապանքներն աւելի անգթաբար կը գործուին, քան թէ միւս քրիստոնէից, առանց իրենց աղաչանքներն լսելի լինելոյ» և խնդրում էին հովանավորել հայ ժողովրդին՝ ստանալու այնպիսի ինքնավարություն, ինչպիսին ձեռք էին բերում եվրոպական քրիստոնյաները¹³։ Սակայն ո՛չ թուրքական, ո՛չ ռուսական կողմը շահագրգռված չէին հայկական պահանջների բավարարման հարցում, և Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում Հայաստանի ինքնավարության մասին նույնիսկ խոսք չկար...

1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3) Սան Ստեֆանոյում, հայազգի Տատյան բեյերի ապարանքում, ստորագրվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիր¹⁴։ Բանակցություններում ռուսական կողմը ներկայացնում էին Պոլսի նախկին դեսպան կոմս Նիկոլայ Իգնատևը և Ալեքսանդր Նելիդովը, իսկ թուրքական կողմը՝ արտգործնախարար Սաֆվետ փաշան, Բեռլինի դեսպան Սաադուլլա բեյը, քարտուղարն էր Սարգիս բեյ Համանյանը։

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով անկախացան և տարածքներն ընդարձակեցին Չեռնոգորիան, Սերբիան, Ռումինիան, ինքնավարություն ստացավ Բուլղարիան։ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը մնալու էր թուրքական տիրապետության տակ։ Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նախատեսում էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բ. Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ ու բարենորոգություններ, և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»¹⁵։ Ինչպես տեսնում ենք, 16-րդ հոդվածով նախատեսվող անորոշ բարենորոգումները չափազանց հեռու էին հայերի սպասած ինքնավարությունից։

Պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին էին միացվելու որոշ հայկական տարածքներ՝ Արդահանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը¹⁶։ 25-րդ հոդվածի համաձայն, ռուսական զորքերն Արևմտյան Հայաստանից դուրս էին գալու վեց ամսվա ընթացքում¹⁷։ Իսկ 17-րդ և 27-րդ հոդվածներով թուրքական կառավարությունը ներում էր շնորհում պատերազմի ժամանակ ռուսների հետ համագործակցած անձանց և պարտավորվում էր ցանկացողներին չարգելակել մեկնելու ռուսական տարածքներ¹⁸։

Ռուսական պատվիրակության ղեկավար գեներալ Ն. Իգնատևը Ռուսաստանի վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Գորչակովին գրում էր. «16-րդ յոդուածով լիակատար բաւարարութիւն տրուած է Հայ ժողովուրդին։ Առաջին անգամ ըլլալով Հայաստան անունը կը յիշուի միջազգային դաշինքի մէջ, և այն յանձնառութիւնները, որ Բ. Դուռը ստանձնած է, իրաւունք կու տան մեզի մեր խնամատարութիւնը տարածելու Փոքր Ասիոյ քրիստոնէաներուն մեծամասնութեան վրայ։ Յօդուածը

¹³ Գաբիկեան Խ., նշվ. աշխ., էջ 326-328։

¹⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 83-98։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 92։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 93-94։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 96։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 92, 97։

ցոյց կու տայ որ Ռուսիա, առաջնորդւած մարդասիրութենէ, նպատակ ունի ապահովել բարեկեցութիւնը Թուրքիոյ քրիստոնէայ բնակչութեան: Թուրք լիազօրները յամառօրէն ընդդիմացան դաշինքի մէջ յիշատակել Էջմիածնի Կաթողիկոսի անունը՝ իբրեւ կրօնապետ Ամենայն Հայոց, մենք զգուշացանք չպնդել այդ մասին: Միջազգային մեծ կշիռ տալով Կաթողիկոսին՝ վարչական որոշ դժուարութիւն կրնայինք ստեղծել Կովկասի մէջ, որոշ ձգտումներ հրահրել Հայոց մէջ, մեր շահերուն անյարիր»¹⁹: Այսպիսով, ռուս դիվանագետները Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդովածը նույնիսկ շատ էին համարում հայերի համար, և, նրանց կարծիքով, մեր ժողովուրդը պետք է գոհ լինէր, որ «առաջին անգամ ըլլալով Հայաստան անունը կը յիշուի միջազգային դաշինքի մէջ»:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը սառը ցնցուղ հանդիսացավ հայ գործիչների համար, սակայն չկարողացավ բավարար չափով սթափեցնել նրանց և հեռու պահել անիրատեսական ծրագրերից, որոնք հենվում էին այս կամ այն մեծ տերութեան բարի կամքի ու մարդասիրական զգացմունքների վրա: Աշխարհի հզորները ցանկություն ու ժամանակ չունեին զբաղվելու ամենավայրի հարստահարությունների ենթարկվող մի քրիստոնյա ժողովրդի փրկությամբ, որը դեռ պատրաստ չէր իր ազատության համար արյուն թափել:

Մեծ տերությունների ճնշման ներքո որոշվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայել Բեռլինում հրավիրված միջազգային վեհաժողովում: Դա նոր հույսեր արթնացրեց արևմտահայերի մէջ: Դեռ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի թանաքը չէր հասցրել չորանալ, երբ 1878 թ. մարտի 15-ին արևմտահայ գործիչները կայսր Ալեքսանդր II-ին ներկայացրին Հայաստանի ինքնավարության նոր նախագիծ:

1. Հայաստանում նշանակվելու էր հայ լուսավորչական ընդհանուր կառավարիչ, որը կոչվելու էր մարզպան և վալի, ունենալու էր մյուդիրի աստիճան: Նրան նշանակելու էր սուլթանը՝ Ռուսաստանի կայսեր հավանությամբ: 2. Հայաստանի կուսակալներն ու գավառապետները լինելու էին Հայոց Եկեղեցու հետևորդներ, ընտրվելու էին Հայաստանի Երեսփոխանական ժողովի և հաստատվելու Բ. Դռան կողմից: 3. Հայերն էին վերահսկելու երկրում կարգի պահպանմանը, և ոստիկանությունը կազմվելու էր հայերից: 4. Դատարանները գործելու էին քրիստոնյաների օրենքներով՝ հայ դատավորների նախագահությամբ: Լադիները և այլ կրոնական պաշտոնյաները մասնակցություն չէին ունենալու դատարանների աշխատանքին: 5. Վերացվելու էին քրդերի, չորբաջիների, դերբեյների արտոնությունները: 6. Հարկերի նոր և արդար բաշխում էր կատարվելու: 7. Վակֆի (մահմեդական հոգևորական կալվածքներ) բարեկարգում, կալվածական ու հողային հարցերի վերանայում: 8. Թուրքերի և Հայաստանի մնացած բնակչության զինաթափություն: 9. Պատրաստվելու էին երկրի կառավարման հատուկ կանոնագրեր, որոնք վավերացնելու էր սուլթանը՝ Ռուսաստանի հավանությամբ: 10. Զեյթունի դարավոր ինքնավարության երաշխավորություն²⁰:

Այդ ծրագիրը Պետերբուրգ տարավ Պեշկեթաշի արքեպիսկոպոս Խորեն Նարբեյը: Նա վայելում էր Պատրիարքի վստահությունը, տիրապետում էր մի շարք լեզուների, այդ թվում՝ ռուսերենին, ուներ ռուսամետ գործչի համբավ: Նարբեյը ռուսա-

¹⁹ Գաբիկեան Խ., նշվ. աշխ., էջ 330:

²⁰ Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 328-329: Նաև՝ Լեօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 61-62:

կան արքունիքին առաջարկեց Արևմտյան Հայաստանի նահանգապետ նշանակել գեներալ Մ. Լորիս-Մելիքովին: Նարբեյին մարտի 14-ին ընդունեց Ռուսաստանի վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Գորչակովը, իսկ մարտի 18-ին՝ կայսրը: Ալեքսանդր II-ը բավարարվեց միայն բարեմաղթանքներ հղելով հայ ժողովրդին և հայկական ծրագիրը Բեռլինում պաշտպանելու խոստումներ չտվեց²¹:

Ինքնավարության մեկ այլ ծրագիր կազմվեց Եվրոպա ուղարկելու համար, որի հեղինակն էր պոլսահայ նշանավոր պետական գործիչ, օսմանյան սահմանադրության համահեղինակներից Գրիգոր Օտյանը: Այն կոչվում էր «Ծրագիր Կազմակերպական կանոնադրության Թրքական Հայաստանի համար»²²: Ըստ դրա, ինքնավար Հայաստանի մեջ էին մտնելու Վանի և Էրզրումի վիլայեթները, Դիարբեքիրի վիլայեթի հյուսիսային մասը (Խարբերդի սանջակի արևելյան մասը, Արկանայի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը), ինչպես նաև Ռիզե նավահանգիստը Սև ծովի ափին: Այն ունենալու էր հայ կառավարիչ, որը նշանակվելու էր սուլթանի կողմից, հինգ տարով և մեծ պետությունների հավանությամբ: Ընդհանուր կառավարչի նստավայրը լինելու էր Էրզրումը, նրա ձեռքում էր կենտրոնացվելու ամբողջ գործադիր իշխանությունը: Ոստիկանները լինելու էին տեղական բնակչության համամասնության համեմատ՝ հայ կամ նստակյաց մահմեդական: Տասանորդը փոխարինվելու էր հողային տուրքով, որի մի մասը հատկացվելու էր տվյալ շրջանի կարիքները հոգալուն (դպրոց, հիվանդանոց ևն): Դատական ու վարչական գործերում հավասարություն մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև: Շարիաթի դատարանները գործելու էին միայն մահմեդականների համար, իսկ քրիստոնյաների համար նոր օրենսգրքեր էին պատրաստելու: Վաչկատուն ցեղերից բնակչությանը պաշտպանելու համար տեղի մահմեդական ու քրիստոնյա ոստիկաններից կազմվելու էր 4.000-անոց ժանդարմերիա, որի ղեկավարը ենթարկվելու էր ընդհանուր կառավարչին: Հարկերի միայն 20%-ն էր գնալու օսմանյան գանձարան, իսկ 80%-ը օգտագործվելու էր տեղական կարիքների համար:

1878 թ. մարտի 18-ին Պոլսի Պատրիարքը հանդիպեց անգլիական դեսպան Հ. Լեյարդի հետ, սակայն չկարողացավ համոզել, որ Անգլիան պաշտպանի Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը: Ընդհակառակը, Հ. Լեյարդը իր կառավարությանն ուղարկած զեկուցագրում նշում էր, որ Անգլիայի շահերից չի բխում ինքնավարություն տալ Հայաստանին և հայկական պահանջները համարում էր Ռուսաստանի նախաձեռնության արդյունք²³: Պետք է նշել, որ այս վճռորոշ շրջանում Հ. Լեյարդի ընդգծված հակահայկական դիրքորոշումը բավական թանկ նստեց արևմտահայերի վրա: Սակայն, Անգլիայի քաղաքականությունը հաշվի չառնելով, պոլսահայերը մեծ հույսեր էին կապում նրա հետ:

Չնայած երկու գերտերությունների՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի բացասական տրամադրվածությանը, Պոլսի Պատրիարքարանը որոշեց Հայաստանի ինքնավարության հարցը բարձրացնել Բեռլինի վեհաժողովում:

Բեռլինում Հայկական հարցը ներկայացնելու համար կազմավորվեց Ազգային պատվիրակություն: Այն գլխավորելու էր Տարոնի արքեպիսկոպոս և Պոլսի նախկին

²¹ Մարուխան, նշվ. աշխ., էջ 329-332:

²² «Անահիտ», Փարիզ, 1907, թիւ 6-9, էջ 145-146:

²³ Գալոյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը ..., էջ 16:

Պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանը: Նա չէր տիրապետում որևէ եվրոպական լեզվի, չէր փայլում դիվանագիտական տաղանդով, սակայն որպես հայրենասեր ու ազնիվ գործիչ չափազանց մեծ հեղինակություն ուներ արևմտահայերի մեջ: Պատվիրակությանը պետք է Բեռլինում միանար Խորեն Նարբեյը, որը դիվանագիտական հանձնարարությամբ մեկնեց Պետերբուրգ: Պատվիրակության կազմում էին Ստեփան Փափազյանը և Մինաս Չերազը: Վերջինս պատվիրակության թարգմանիչն ու քարտուղարն էր: Մկրտիչ Խրիմյանը հույս ուներ աջակցություն ստանալ Անգլիայից, Խ. Նարբեյը՝ Ռուսաստանից:

Ներսես Պատրիարքը մարտի սկզբին Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլյանին ուղարկեց Էջմիածին՝ Գևորգ Դ Կաթողիկոսի մոտ, որպեսզի Վեհափառն իր հերթին ցարից խնդրի օգնել արևմտահայերին: Կաթողիկոսը, սակայն, կողմնակից չէր Պատրիարքարանի գործողություններին: Համաձայն չլինելով սուլթանի «ավելի լավ» լինելու Կաթողիկոսի մատնանշման հետ՝ պետք է արձանագրել, որ վերջինս լավ գիտեր ռուսական արքունիքի մոտեցումը Հայկական հարցում, այդ պատճառով էլ չդիմեց Ռուսաստանի կայսրին: Ապրիլի 12-ին Կաթողիկոսին դիմեց նաև ճանաչված հասարակական գործիչ Սերվիլենը (Սերովբե Վիչենյան), բայց նա ևս չկարողացավ փոխել Գևորգ Դ-ի դիրքորոշումը²⁴:

1878 թ. մարտի 20-ին Մկրտիչ Խրիմյանի պատվիրակությունը մեկնեց Եվրոպա: Մարտի 26-ին Հռոմում նրանց ընդունեց Իտալիայի արտգործնախարար կոմս Լ. Կորտին, որը խոստացավ Բեռլինի կոնֆերանսում պաշտպանել հայկական խնդիրը²⁵: Ապրիլի 6-ին Փարիզում հայ պատվիրակները հանդիպեցին տեղի գերմանական դեսպան իշխան Խ. Հոհենլոխեին: Վերջինս կասկած հայտնեց, որ հայերը կկարողանան զսպել Հայաստանի մահմեդական հրոսակներին, սակայն Մ. Խրիմյանը հավաստեց, որ կսանձահարեն, եթե իրենց զենք տրվի: Ապրիլի 5-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարար, ճանաչված արևելագետ ու հնագետ Վ. Վադինգտոնը Մկրտիչ Խրիմյանի հետ հանդիպման ընթացքում հավաստիացրեց, որ կպաշտպանի հայերի շահերը, բայց պետք է ավելի իրատեսական ծրագիր ներկայացվի: Փարիզի անգլիական դեսպան լորդ Լայլնսը ևս նշեց, որ հայերը պետք է ավելի չափավոր պահանջներ ներկայացնեն: Մայիսի 10-ին Լոնդոնում Մկրտիչ Խրիմյանին ընդունեց Անգլիայի արտգործնախարար Ռ. Սոլսբերին, որը նույնպես Հայաստանի ինքնավարության հարցին հոռետեսորեն մոտեցավ և որևէ խոստում չտվեց: Լոնդոնի թուրքական դեսպան Մյուզյուրուս փաշան Մկրտիչ Խրիմյանին խորհուրդ տվեց հույս չդնել եվրոպական պետությունների վրա, քանի որ նրանք ուժ չունեն Գոքր Ասիայի մեջ²⁶: Բեռլինի վեհաժողովում ռուսական պատվիրակության ղեկավար, վարչապետ Ա. Գորչակովը նույնպես նշեց, որ ինքը չի կարող պաշտպանել հայերի ինքնավարության պահանջը²⁷:

Փաստորեն, հայկական պատվիրակությունը որևէ գործնական հաջողություն չարձանագրեց, քանի որ եվրոպական պետությունները շահագրգռված չէին Հայաստանի ինքնավարության հարցում: Չնայած որոշ եվրոպացի պետական գործիչներ համակրանքով արտահայտվեցին հայերի մասին, սակայն նրանք ևս նշեցին, որ

²⁴ Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 325-327:

²⁵ Մինաս Չերազ, Հայաստան և Իտալիա, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 41:

²⁶ Գաբրիելեան Խ., նշվ. աշխ., էջ 197-202:

²⁷ Uras Esat, The Armenians in History and The Armenian Question, Istanbul, 1988, p. 482.

Պատրիարքարանի կազմած ինքնավարության ծրագիրն անիրագործելի էր տվյալ պահին, և խորհուրդ տվեցին չափավորել պահանջները: Նման պայմաններում բնական կլիներ, եթե հայկական պատվիրակությունը վերանայեր իր ծրագիրը և ավելի համեստ, բայց եվրոպական տերությունների համար ավելի ընդունելի պահանջներ ներկայացներ:

1878 թ. մարտի 31-ին Փարիզում Հայկական պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանը հանդիպեց եգիպտահայ նշանավոր պետական գործիչ Նուբար փաշային: 1877 թ. Բուլղարական հարցի քննարկման ժամանակ Գերմանիայի կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը տերություններին առաջարկել էր Բուլղարիայի կառավարիչ նշանակել Նուբար փաշային, որը դրական արձագանք էր ունեցել, սակայն չիրականացավ ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելու հետևանքով²⁸: Այդ փաստը վկայում էր Նուբար փաշայի միջազգային բարձր վարկանիշի մասին: Վերջինս առաջարկեց իր միջնորդությունը և Հայկական հարցի լուծման սեփական տարբերակը: Նա քաջաձանոթ էր եվրոպական քաղաքականությանը և առաջարկում էր կոնֆերանսին չներկայանալ լայն ինքնավարության պահանջով, քանի որ տերությունները դա կմերժեին:

Նուբարը կազմեց հայկական պահանջների նոր ծրագիր²⁹: Այն կազմված էր բավականին գրագետ, հիմնված էր օսմանյան օրենքների, սուլթանների հայտարարությունների և միջազգային իրավունքի նորմերի վրա: 1. Հայկական նահանգների համար սուլթանը, մեծ տերությունների հավանությամբ, 6-7 տարով նշանակելու էր հայագլի ընդհանուր կառավարիչ: 2. Երկրամասի անդորրությունը ապահովելու և քրդական ավազակախմբերին սանձահարելու համար հայերից ու մահմեդականներից կազմվելու էր ոստիկանություն, որի հրամանատարներին նշանակելու էր ընդհանուր կառավարիչը: Օսմանյան բանակի զորամասերը նույնպես դրվելու էին կառավարչի տրամադրության տակ, եթե ներքին կարգը պահելու խնդիր լիներ: 3. Արդարադատության համակարգը և դատարանները բարելավվելու էին: 4. Նահանգի ընդհանուր ժողովն էր որոշելու գանձվող հարկերի չափը:

Իր ծրագրում Նուբարը փորձում էր սիրաշահել թե՛ թուրքերին, թե՛ Անգլիային ու Ռուսաստանին, քանի որ նշված կողմերից որևէ մեկի լուրջ ընդդիմությունը կհանգեցներ Հայկական հարցի տապալմանը: Ա. Չոպանյանը այդ ծրագիրը բնորոշում է որպես «ճարպկութեան ու գործնականութեան գլուխ գործոց»³⁰: Իսկ Սարուխանը գրում է. «Նուպար փաշայի յիշատակագիրն իր պարզ և համոզիչ լեզուովն ապացուցումն էր միայն Հայաստանում բարենորոգումների անհրաժեշտությունն և մատնանիշ էր անում բարեկարգութիւնների այն minimum-ն, որ անխուսափելիօրէն կարևոր էր, երկրի մէջ խաղաղութիւն և հայոց վիճակի մէջ բարեփոխում մուծանելու համար»³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Պատրիարքարանի ծրագրի համեմատությամբ Նուբարի ծրագիրը բավականին համեստ էր: Այն նպատակ ուներ հավասար պայմաններ ստեղծել հայերի և մահմեդականների համար, բարելավել Արևմտյան Հայաստանի

²⁸ Զարդարեան Վ., Նուպարեան գերդաստան, «Նոր Հայաստան» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1919, թիւ 6, էջ 90-91:

²⁹ «Անահիտ», 1907, թիւ 6-9, էջ 146-149:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 152:

³¹ Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 447:

արդարադատության համակարգը, զարգացնել տնտեսությունը: Այդ դեպքում, Նուբարի կարծիքով, հայերը կարճ ժամանակում զարգացման տեմպերով առաջ կանցնեին մահմեդականներից և կհասնեին ինքնավարության, ինչպես նաև իրական հնարավորություններ կստեղծվեին Հայաստանի անկախության վերականգնման համար: Իր ծրագիրն առաջ քաշելիս Նուբարը հենվում էր եգիպտական փորձի վրա, երբ այդ երկրի արդարադատության համակարգում նրա իրականացրած բարեփոխումների շնորհիվ Եգիպտոսը բռնեց զարգացման ավելի արդյունավետ ուղի:

Այդ ծրագրին հավանություն տվեցին նաև երկու նշանավոր հայազգի պետական գործիչներ՝ գեներալ Մ. Լորիս-Մելիքովը և Լոնդոնում Իրանի դեսպան ու Բեռլինի կոնֆերանսում իրանական պատվիրակության ղեկավար Մելքոն խանը: Փարիզի անգլիական դեսպան լորդ Լայնսը այն հավանել ու ասել էր. «Ահա արեւելեան խնդրին բանալին», և անմիջապես իր կառավարությանն էր ներկայացրել, իսկ Փարիզում Գերմանիայի դեսպան կոմս Հոհենլոհեն, ծանոթանալով դրան, «սքանչացում հայտնած է»³²:

Մկրտիչ Խրիմյանը կողմ արտահայտվեց Նուբարի ծրագրին, սակայն Ներսես Վարժապետյանը կտրականապես մերժեց այն և պահանջեց հասնել Պատրիարքարանի ծրագրի ընդունմանը:

1878 թ. մայիսի վերջին հայ պատվիրակները հավաքվեցին Բեռլինում՝ հուսալով, որ վեհաժողովում քննարկվելու է Հայկական հարցը և հնարավոր է, որ Հայաստանին ինքնավարություն տրվի: Սակայն պատվիրակների միջև համաձայնություն չկար, թե ինչպիսի ինքնավարություն են պահանջելու: Ճիշտ է, նրանք պարտավոր էին ներկայացնել Պատրիարքարանի կազմած նախագիծը, բայց թե՛ Մկրտիչ Խրիմյանը, թե՛ Խ. Նարբեյը համոզված էին, որ այն կտապալվի:

Խ. Նարբեյը գտնում էր, որ պետք է բոլոր գործողությունները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ, նպաստել, որ Արևմտյան Հայաստանում ուժեղանա Ռուսաստանի դիրքերը կամ այն մնա ռուսական գրավման տակ, իսկ այնտեղի ընդհանուր կառավարիչ նշանակվի տաղանդավոր ռազմական ու պետական գործիչ Մ. Լորիս-Մելիքովը: Խ. Նարբեյի կարծիքով, հայերը պետք է փորձեին ինքնավարություն ձեռք բերել Կիլիկիայում³³: Նա վստահ էր, որ ռուսները թույլ չեն տա Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծել, որպեսզի իրենց հետագա նվաճողական ծրագրերի իրականացմանը չխոչընդոտեր հայկական պատնեշը: Այդ ծրագրին հետևելու խորհուրդը տվել էր գեներալ Մ. Լորիս-Մելիքովը³⁴: Սակայն պատվիրակության մյուս անդամներն ու պոլսահայ գործիչները կտրականապես դեմ էին Արևմտյան Հայաստանը ռուսական տիրապետության տակ թողնելու և Կիլիկիայում ինքնավարություն պահանջելու գաղափարին:

Հարցին ավելի իրատեսորեն էր մոտենում Մկրտիչ Խրիմյանը: Նա համոզված էր, որ պետք է ներկայացնեին Նուբար փաշայի նախագիծը, իսկ վերջինիս հրավիրեին Բեռլին, որպեսզի անձամբ վեհաժողովին ներկայացնեի իր ծրագիրը: Մկրտիչ Խրիմյանը վստահ էր, որ Նուբարն ի վիճակի է հաջողությամբ պաշտպանել Հայկական հարցը, քանի որ ավելի կարող ու մեծ հնարավորություններ ունեցող անձ էր,

³² Ալաջոյաճեան Ա., Նուպար հայր եւ Հայկական խնդիրը, «Նոր Հայաստան» շաբաթաթերթ, Պոլիս, 1918, թիւ 3, էջ 36:

³³ «Անահիտ», 1907, թիւ 6-9, էջ 151:

³⁴ Նույն տեղում, թիւ 10-12, էջ 162:

քան պատվիրակությունն ու բոլոր պոլսահայ գործիչները: Դա էր պատճառը, որ Մ. Խրիմյանը բազմիցս փորձեց համոզել Պատրիարքին, որպեսզի թույլ տա Նուբար փաշային հրավիրել Բեռլին: Միաժամանակ Մկրտիչ Խրիմյանը ինքնավար Հայաստանի կառավարչի ամենաարժանի թեկնածու էր համարում Նուբարին, որը վարչական աշխատանքի մեծ փորձ էր ձեռք բերել Եգիպտոսում³⁵: Նուբարին Բեռլին հրավիրելու հարցում մեծ շահագրգռվածություն էր ցույց տալիս նաև Մելքոն խանը: Նա Բեռլինի կոնֆերանսի անմիջական մասնակիցներից էր և վստահ էր, որ հայանպաստ որոշումներ ընդունել տալու համար անհրաժեշտ է Նուբար փաշայի նման հմուտ դիվանագետի ներկայությունը:

Ա. Չոպանյանը, Նուբար փաշայի հետ համեմատելով պոլսահայ նշանավոր գործիչներին (Գ. Օտյան, Հ. Նուրյան, Ս. Ասլանյան, Սերվիչեն), գրում է. «Ատոնց մեջ ոչ մեկն ուներ Նուբարին յստակ, հեռատես, սուր միտքը, գործնական ոգին, մաթեմաթիքական հաշուազիտությունը, ծրագրի մը ի գործ դնելու համար ունեցած ճարպկութեան, անձնական հրապոյրի ու արդէն իսկ «երոպական մեծահռչակ անուն վայելող ազդեցիկ անձնատրութեան» առաւելութիւնները»³⁶:

Սակայն Պատրիարքը ոչ միայն մերժեց Նուբարի ծրագրին, այլև արգելեց նրան հրավիրել Բեռլին և պատվիրեց «մոռնալ Նուբարի անունն անգամ»³⁷: Մկրտիչ Խրիմյանը, չնայած համաձայն չէր Պատրիարքարանի հետ և բազմիցս անհաջող փորձեր արեց համոզելու, որ հաջողության հասնելու միակ հնարավորությունը Նուբարին Բեռլին հրավիրելն է, ի վերջո, ստիպված էր համակերպվել Պոլսի հրահանգներին:

Նուբար փաշան, տեսնելով, որ իրեն Բեռլին չեն հրավիրում, հունիսի 15/28-ին իր նախագիծն ուղարկեց վեհաժողովի անդամներին³⁸: Նուբարը այն հրատարակեց նաև Լոնդոնի «Նայթին սենչըրի» պարբերականում: Անգլիայի վարչապետ Բիքոնսֆիլդը, ծանոթանալով Նուբարի ծրագրին, նրան Բեռլինի վեհաժողովից հետո հրավիրեց Լոնդոն՝ քննարկելու Հայկական հարցը³⁹: Սակայն Բեռլինի պայմանագրի ստորագրումից հետո Նուբարի ծրագրի քննարկումը որևէ էական արդյունք չէր կարող ունենալ:

Իսկ ի՞նչ տեղի ունեցավ Բեռլինում: Վեհաժողովին ամենահիմնավոր ձևով պատրաստվել էր Անգլիան: Մայիսի 30-ին Լոնդոնում վերջինիս և Ռուսաստանի միջև գաղտնի համաձայնագիր ստորագրվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման պայմանների մասին: Հունիսի 4-ին Գ. Պոլսում Անգլիան պաշտպանական պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, որով պարտավորվեց զենքի ուժով պաշտպանել թուրքական սահմանները, իսկ դրա փոխարեն սուլթանը Անգլիային զիջեց Կիպրոսը⁴⁰: Հունիսի 6-ին Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան համաձայնության եկան Բեռլինի վեհաժողովում ընդհանուր քաղաքական գիծ վարելու մասին, որի արդյունքում վերջինս զավթեց Բոսնիա-Հերցեգովինան⁴¹: Այդ ամենի հետևանքով

³⁵ Նույն տեղում, թիւ 6-9, էջ 153:

³⁶ **Չոպանեան Ա.**, Ստեփան Փափագեանի յուշատետրը, «Անահիտ», 1907, թիւ 6-9, էջ 154:

³⁷ «Անահիտ», 1907, թիւ 10-12, էջ 163:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 165:

⁴⁰ **Լեօ**, Հայոց հարցի վաւերագրերը, էջ 103-105:

⁴¹ **Գալոյան Գ.**, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում,

վեհաժողովում վճռական խոսքը պատկանում էր Անգլիային:

1878 թ. հունիսի 13-ին բացվեց Բեռլինի վեհաժողովը: Հունիսի 25-ին հայ պատվիրակները վեհաժողովի անդամներին ներկայացրին հայկական պահանջների հուշագիրը, սակայն այն չքննարկվեց, իսկ հայ պատվիրակներին այդպես էլ թույլ չտվեցին մտնել նիստերի դահլիճ: Վերջիններս տեղյակ չէին՝ ինչ էր կատարվում վեհաժողովում: Բեռլինում թուրքական դեսպանատան և պատվիրակության կազմում աշխատող հայերը (թուրքական պատվիրակության ծածկագրերի գծով քարտուղար Խաչիկ Օսյանը, պաշտոնական գրագրությունների գծով քարտուղար Կարապետ Գարագաշը, Բեռլինի դեսպանատան քարտուղար Հովհաննես Պաղտատյանը ևն) ոչ մի օգնություն ու տեղեկություն չտրամադրեցին Մկրտիչ Խրիմյանի պատվիրակությանը⁴²:

Հուլիսի 4-ին և 5-ին վեհաժողովն անդրադարձավ նաև Հայկական հարցին, և որոշվեց փոփոխության ենթարկել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Հուլիսի 8-ին Ռ. Սոլսբերին վեհաժողովի մասնակիցներին ներկայացրեց հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ բանաձևի տեքստը, որն ընկավ 61-րդ հոդվածի հիմքում: Այն նախապես համաձայնեցվել էր թուրքական պատվիրակների հետ⁴³:

1878 թ. հուլիսի 13-ին ստորագրվեց Բեռլինի պայմանագիրը⁴⁴: 58-րդ հոդվածով Ռուսաստանին անցան Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, իսկ 60-րդ հոդվածով Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը վերադարձվեցին Թուրքիային: Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցավ 61-րդ հոդվածը, որը փոխարինել էր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածին: «Բ. Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: Բ. Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցառումների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»⁴⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն խոսք չկար «Հայաստան» երկրի մասին, այլ միայն հիշատակվում է «հայաբնակ մարզեր» հասկացությունը, որտեղ կատարվելիք անորոշ բարենորոգումների կատարման վերահսկողությունը դրվում էր եվրոպական մեծ տերությունների վրա, որոնք տարբեր շահեր ու նկատառումներ ունեին այս հարցում: Ի սկզբանե պարզ էր, որ 61-րդ հոդվածը ստեղծված էր քողարկելու հայ ժողովրդի արդարացի պահանջների մերժումը: Այսպիսով, հայերը ստիպված էին հրաժարվել ոչ միայն ինքնավարության գաղափարից, այլ նաև համակերպվել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անորոշ ու կասկածելի հեռանկարով:

Հուլիսի 13-ին, տեղեկանալով աննպաստ պայմանագրի մասին և համոզվելով, որ հայկական բաղձանքներն ու հույսերը տապալվել են, հայ պատվիրակները բողոքի հուշագիր ներկայացրին Բեռլինի վեհաժողովի որոշումների դեմ. «Մէկ քանի

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1997, թիվ 1, էջ 10:

⁴² Նույն տեղում, էջ 12:

⁴³ Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 106-109:

⁴⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 105-130:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 128:

միլիոնե աւելի բաղկացած ազգ մը որ մինչեւ հիմա ոչ մէկ օտար քաղաքականութեան գործիք եղած չէ, որ չնայած աւելի հարստահարւած ըլլալուն Թուրքիոյ միւս քրիստոնէաներէն, ոչ մէկ նեղութիւն պատճառած է թուրք կառավարութեան և որ թէեւ եւրոպական մեծ պետութեան մը դաւանակից և ցեղակից չէ, ինչպէս Թուրքիոյ միւս քրիստոնէայ ժողովուրդները, այս մեր դարուն կարող է յուսալ թէ միեւնոյն պաշտպանութիւնը կը գտնէ ինչ որ միւսները: Մենք կարծեցինք թէ այսպիսի ժողովուրդ մը իրաւունք կը ստանայ հայկական հողի վրայ հայ պաշտօնեաներով կառավարուելու: Հայերը հասկցան թէ խաբուէր են, որովհետեւ խաղաղասէր են եղած և թէ իրենց նախնի Եկեղեցիի անկախութիւնը և ազգութիւնը պահելով ոչինչ չեն ձեռք բերած: Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադրի աղաղակելու մինչև որ Եւրոպա արդար գոհացում տայ իր պահանջներուն»⁴⁶:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, արդեն երևում է Խրիմյանի «երկաթե շերտի» գաղափարը: Սակայն պետք է խոստովանել, որ հայ գործիչները անհրաժեշտ դասեր չքաղեցին Բեռլինի վեհաժողովից և հետագայում ևս շարունակեցին հույսեր կապել այս կամ այն տերութեան բարի կամքի դրսևորման հետ: Այդ անհրաժեշտ եզրակացությունների բացակայությունը հետագայում հանգեցրեց ավելի մեծ ողբերգության:

Մինաս Չերազը Բեռլինում պատմիրականության և Հայկական հարցի ձախողումը արդարացնելու համար Պոլսում փորձում էր ապացուցել, որ 61-րդ հոդվածն ավելին էր տալիս հայ ժողովրդին, քան Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, և Անգլիայի օգնությամբ հնարավոր կլինի բարելավել արևմտահայերի վիճակը: «Պերլինի Վեհաժողովէն մի ոսկէհանք շահեցանք. մեզ անկ է խիզախել եւ հանել ոսկին»⁴⁷, գրում է նա: Իհարկէ, այդ տեսակետը կապ չունէր իրականության հետ, և մեր ժողովուրդը այդպէս էլ այդ ոսկէհանքից օգուտ չստացավ, այլ ընդհակառակը՝ մեծապէս տուժեց:

Հայ ժողովրդի ճակատագրում նոր ժամանակաշրջան սկսվեց, երբ Հայկական հարցը Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերի միջոցով դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Այն ասպարեզ իջեցվեց արևմտահայությանը օգնելու պատրվակով, սակայն ոչ միայն որևէ բարելավում չնտրեց նրանց կյանքում, այլև ավելի վատթարացրեց վիճակը և դարձավ այն գլխավոր պատճառներից մեկը, որը հանգեցրեց Հայոց ցեղասպանությանը:

Հայկական հարցի սկզբնավորման փուլում հայ գործիչները հույս ունեին եվրոպական մեծ պետությունների օգնությամբ ազատվել թուրքական դժնդակ լծից, ստանալ ինքնավարություն, իսկ հետագայում, ինչու չէ, հասնել անկախության: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ մեր ժողովուրդը ճիշտ չէր կողմնորոշվում միջազգային բարդ ու խճճված հարաբերություններում, քանի որ պետականության երկարատև բացակայության պայմաններում չունեինք պատրաստված դիվանագետներ: Արևմտահայության հոգևոր և քաղաքական ղեկավարությունը ստանձնած Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը դեմ էր հայերի զինված ելույթներին՝ հուսալով, որ «Օսմանյան հայրենիքին» ցուցաբերած հավատարմության և մեծ պետությունների աջակցության շնորհիվ հայ ժողովրդին կտրվի սպասված ինքնավարությունը, բայց

⁴⁶ Գաբրիէան Խ., նշվ. աշխ., էջ 235-236:

⁴⁷ Չերազ Մինաս, Թէ ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովէն, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 29:

չարաչար սխալվեցին:

Պատմաբան Է. Կոստանդյանը գրում է. «Անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր էին հայ պատմիրականության անդամները և ինչ ուղղությամբ էին ծավալում իրենց գործունեությունը, նրանք չէին կարող հասնել շոշափելի արդյունքների, որովհետև տվյալ պատմական պահին մեծ պետությունների միջև գործում էր շահերի հակամարտության օրենքը»⁴⁸: Մենք համամիտ չենք այդ տեսակետին և վստահ ենք, որ ցանկացած պատմական ժամանակաշրջանում հնարավոր է գտնել նպաստավոր լուծումներ: Այս շրջանում ամենամեծ բացթողումը Նուբար փաշայի ծրագիրը մերժելը և նրա դիվանագիտական կարողություններից ու անձնական կապերից օգտվելուց հրաժարվելն էր: Ոչ ոք չի կարող վստահորեն ասել, թե ինչ զարգացումներ կունենար Հայկական հարցը, եթե Նուբարն իր ծրագրով ներկայանար Բեռլինի կոնֆերանսին, սակայն շատ մեծ է հավանականությունը, որ արևմտահայությունը կփրկվեր հետագա ջարդերից ու Մեծ Եղեռնից:

Բեռլինի վեհաժողովից երկու տասնամյակ անց Նուբարը ցավով էր հիշում, որ չի կարողացել օգտակար լինել իր ժողովրդին. «Քսան տարի, ես գիտեմ թե ինչ ըրած կ'ըլլայի այն երկիրը քսան տարուան մեջ»⁴⁹: Պատրիարքի կողմից իր ծրագրի մերժումն ու Հայկական հարցի ձախողումը Նուբար փաշան ծանր տարավ: Այդ մասին Ա. Չոպանյանը նշում է. «Իր կեանքին մեծ ցուր եղած էր այդ անհասկացողությունը զոր ցուցուցեր էր Հայ ազգը: Քսան անգամ դարակէ հանած է իր ծրագրին դեղնած տետրակիկը, և գուրգուրանքով, տրտմութեամբ և խանդավառութեամբ կարդացած է գայն ինծի»⁵⁰:

Կարծում ենք, Հայկական հարցի սկզբնավորման և զարգացման փուլերում թույլ տրված բացթողումներն ու սխալները, պատմական զարգացումների ճիշտ, անկողմնակալ վերլուծությունն ու գնահատումը անհրաժեշտ նախադրյալներ են մեր ժողովրդի ներկան ու ապագան ճիշտ հունով տանելու համար:

⁴⁸ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 260:

⁴⁹ «Նոր կեանք», 1899, 1 փետրուար, էջ 41:

⁵⁰ Ալաջյաճեան Ա., Նուպար հայ եւ Հայկական խնդիրը, «Նոր Հայաստան» շաբաթաթերթ, 1918, թիւ 3, էջ 36: